

Anarşizmin Mimarisi Olabilir mi?*

Y. Mimar Furkan KOÇ
koc_furkan@outlook.com

Prof. Dr. Şengül ÖYMEN GÜR
Beykent Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü
sengul@gur.com

Özet

Mimarlık ve devlet yönetimi ilişkisi tartışmalı bir konu olup, tarihsel süreçte mekâna ve üreticilerine hükmeden erkin zamanla baskısını arttırdığı karşılıklı bir etkileşim şeklinde açıklanabilir. Etkileşimin ortak amacı araçsallaştırılan mekân üzerinden hüküm alanını genişletmek olsa da, etkinliğin şeklinin yönetimden yönetime değiştiği ve bir sürekliliğinin olduğu bu çalışmada devletlerin yönetim biçimlerine bağlı değişkenler üzerinden açıklığa kavuşturulmaktadır. Erkin gücüne rağmen mimarlıkta marjinal bir anarşist tavır, anarşist yöntem ve ideallerle açıklanan Sitüasyonist Enternasyonal, Anarchitecture, katılımcı tasarım ve kapitalizm karşıtı planlama gibi hareketler var olabilmektedir. Bu marjinal tavır, mimarlığın anarşizmde de var olabileceğine yönelik fenomenler sunarken, devletsiz halklarda da toplumsal bir üretim olarak mimarlığın tespit edilebilmesi, anarşizm ortamında da mimarlığın toplumsal bir üretim olarak ortaya çıkabileceğine, mimarın eğitiminin özgür biçimde var olabileceğine işaret etmektedir. Bunun yanında anarşizm ortamında mimari biçimlenişe yönelik kristalize örnekler vermek mümkün olmasa da, bu çalışmada fikriyattan çıkarsanabilen kapitalist büyüme teorisine karşın küçük ve insan ölçeğinde şehirleşme; tanımlı ilişkileri dayatan kurumlar yerine, kurumsuzlaştırma; izole karakterdeki şehir ve mimari mekânlar yerine, yüz yüze ilişkiyi teşvik eden mimari karakter; merkeziyetçilik yerine merkezsizleştirme ve doğaya hâkimiyet yerine, ekolojik yaklaşım önerileri, anarşizmde mimari biçimlenişe yönelik ideal ve pratik öngörüler olarak ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anarşist mimari, Mimarlık ve ideoloji, Mimarlık ve siyaset, İktidar, Anarşizm, Mimarlık.

Could There Be Architecture of Anarchism?

Abstract

Besides the fact that the relation between architecture and government is a controversial issue, it can be explained as a reciprocal interaction in which the government dominates the space and its producers gain on an increasing effect over time. Even though main aim of the influence is to broaden the field of dominance over the instrumentalized space, the argument that form of the domination is dependent on the governmental system and that it has a continuity in time is clarified in this study through the variables related to the forms of government. Despite that effect of the state figure, a marginal anarchist attitude in architecture have existed in

*Bu çalışma, Furkan Koç tarafından, Beykent Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Yüksek Lisans Programı'nda, Prof. Dr. Şengül Öymen Gür danışmanlığında tamamlanmış ve 23.05.2018 tarihinde kabul edilmiş olan 'Yönetim Biçimlerinin Mimari Üzerindeki Etkileri Anarşizmde Mimarlık – Mimarlıkta Anarşi' başlıklı yüksek lisans tezinden hazırlanmıştır.

movements such as Situationist International, Architecture, participatory design and anti-capitalist planning which could be explained by the anarchist methods and ideals. While that marginal attitude conjectures upon phenomena about anarchist architecture, the detection of architecture as a social production in state less communities allude that architecture could exist in anarchism. It also indicates that in anarchist environment, architecture could exist as a social production and the education of architect would exist in an unrestrained form. Although it is not possible to give concrete examples of architectural forms in possible anarchist environments, despite the capitalist growth theory, urbanization in small and human scales; de-institutionalization instead of institutionalization which imposes defined relationships; architectural character which promotes face-to-face relationships rather than isolated city and architectural spaces; instead of centralism, decentralization and instead of domination of nature, ecological approach suggestions which could be derived from the anarchist theoretical approaches, are proposed as ideal and practical foresight towards architectural forms in anarchism.

Keywords: Anarchist architecture, Architecture and ideology, Architecture and politics, Political power, Anarchism, Architecture.

Giriş

Yönetim kavramı, devlet yönetimi olarak düşünüldüğünde varlığını sürdürebilmesi için bir ulusa, vatana ve egemenliğe ihtiyacı vardır (Heywood, 2016:88-89; Keskin, 2012:8). Olgunun bu tanımı bağlamında mimarlık ve yönetim ilişkisine üst ölçekten bakıldığında, devletin var olabilmesi için gerekli olan vatan kavramı, mimari perspektiften mekân olarak da yorumlanabilir. Dolayısıyla yönetim kendini idame ettirebilmek için mekânın nitelikli sağlayıcılarından olan mimari üzerinde etkin olmaya ihtiyaç duyar. Bu etki süreci ise tek taraflı olmayıp başlangıçta, insanların bir arada yaşamak için oluşturdukları mekânların devleti şekillendirmesi ve sonrasında devletin bu ivmeyi kendi yönüne çevirerek meşruiyetini mimari üzerinden sağlaması şeklinde gerçekleşmiştir. Winston Churchill'in 'önce biz yapılarımızı şekillendiririz, sonra yapılarımız bizi şekillendirir' demeci bu süreci açıklar niteliktedir (Roth, 2015:76). Kısaca denebilir ki mimarlık ve yönetim karşılıklı bir etkileşim halindedir.

Bu etkileşim sürecinin farklılıklarını kavramak amacıyla yararlanılabilecek olan, devletlerin siyasi rejimlerini tanımlayan ve hükümetlerin toplumdan gelen taleplere karşılık politika üretme yöntemini açımlayan ilişkiler ağı olarak tanımlanabilecek yönetim biçimleri tarihsel süreçte pek çok değişikene dayalı olarak sınıflandırılmıştır. Ancak biçimlerin sınıflandırılması, politik farklardan ve ölçütler arasında bir mutabakatın sağlanamayışından dolayı günümüzde hala bir sorun olarak kabul edilmektedir (Heywood, 2016:340; Kışlalı, 2010:100). Bu bağlamda çalışmada bu sınıflandırmalardan, Ahmet Taner Kışlalı'nın olgunlaşmış, etkileri günümüzde de devam eden ve mimari ile devlet ilişkisinin açıkça gözlemlenebildiği dönemleri tanımlayan Tablo 1'deki sınıflandırması temel alınmıştır.

Tablo 1:Kışlalı'ya göre yönetim sistemleri (Kışlalı, 2010, temel alınarak düzenlenmiştir)

Ahmet Taner Kışlalı'ya Göre	Yönetim Sistemleri	Tanımı
Çoğulcu Sistemler	Siyasal ve Sosyal Demokrasiler	Kralın, vergi koyabilmek için toprak soyluların rızasını alması zorunluğunu getiren 1215 tarihli Magna Carta ile siyasal ve liberal olarak başlayıp, sanayi devriminin ve onun ortaya çıkardığı güçlü bir işçi sınıfının etkisiyle sosyal olarak da gelişen demokratik rejimlerdir.
Tekilci Sistemler	Marksist Rejimler	Meşruiyetini Karl Marx'ın fikirlerine bağlılıkları üzerinden kurduklarını iddia eden ancak tarihsel süreçte zamanla otoriterleşen rejimlerdir.
	Faşist Rejimler	Devlet sınırlarını genişletmeyi amaçlayan ve yetkinin tek bir merkezde toplandığı yönetimlerdir.
	Az Gelişmiş Demokrasiler	Demokrasiyi tarihsel bir süreç yerine tepeden inme bir biçimde uygulamaya koyan sistemlerdir.
Geri Kalmış Ülke Sistemleri	Tek Parti Rejimleri	Tepeden inme demokratik yönetimde çoğulcu sisteme bir geçiş aşaması olarak ulusal birliğin sağlanması, ekonomik ve toplumsal gelişmenin hızlanması adına kaçınılmaz görülen, güçlü bir merkezi otoritenin varlığına dayanan yönetimlerdir.
	Askeri Diktatörlükler	Askeri gücün kullanımıyla iktidara meşruiyet sağlayan ve iktidarı baskı araçları ile ele geçiren askeri yönetim biçimleridir.

Belirtildiği üzere bu çalışmanın amacı, bu etkileşimin tarihsel süreçte var olduğu ve günümüzde de devam ettiği argümanının açıklığa kavuşturulmasının yanı sıra, yönetimin erkine rağmen mimarlıkta anarşist bir muhalefetin varlığının sorgulanması ve olası anarşizm ortamında mimarlığın varlık sorunsalının irdelenmesidir. Yönetim biçimleriyle ilgili olan kısım Kışlalı'nın siyasal sistemler sınıflandırmasından yararlanılarak incelenirken, anarşi ve anarşizm ile ilgili olan kısım ise bu felsefenin öncül düşüncelerine dayandırılan çıkarsamalar ve öngörülere dayalıdır.

Tekilci Yönetimlerde Mimari

İlk olarak Kışlalı'nın sınıflandırmasındaki tekilci yönetimlerden Marksist ve Faşist yönetimlerde işleyişe bakacak olursak, öncelikle genel olarak bu sistemlerin siyasi karar alma yetkesinin tek bir kişide mi yoksa bir grupta mı toplandığına bakmak gerekir. Ancak, bu sistemlerde mimari ve yönetim etkileşimi tek bir liderin veya grubun beğenisine dayanan belirgin bir mimari üslubun mutlak tercihi şeklinde gerçekleşmiştir. Tek adam veya grup otoritesi farkı önemini yitirir. Sistemin uygulandığı tüm ülkelerde ortak bir mimari tarz bulunmamakla beraber, antikiteye öykünmek, totaliter yerellik vurgusu yapmak, rejimin imajını mimari üzerinden aktarmak ve bu bağlamda mimarinin araçsallaştırılmasıyla toplum mühendisliği yapmak gibi benzer davranış biçimleri bulunmuştur (Çalışlar, 1999:57; Kışlalı, 2010:113).

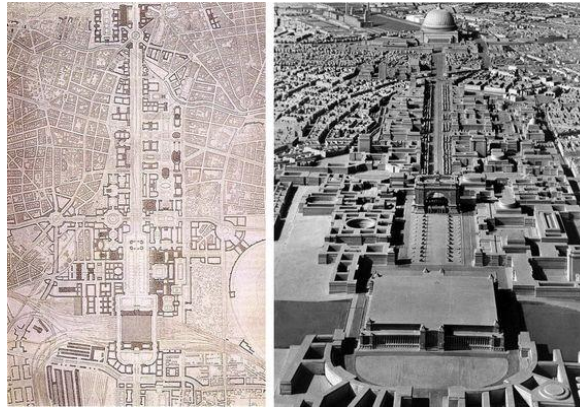
Tekilci faşist rejimlerin devlet sınırlarını genişletmeyi amaçlayan ve yetkinin tek bir merkezde toplandığı yönetimler olarak tanımlandığı ve ilk olarak İtalya'da, sonra da Nazizm adında Almanya'da yaşandığı bilinmektedir (Kışlalı, 2010:122; Faşizm, t.y.). Faşizmin yaşandığı her iki ülkede de mimari benzer biçimde rejimin kalıcılığının bir imajı olarak araçsallaştırılmış ve manipülatif siyasi amaçlar doğrultusunda şekillendirilmiştir. Bir farkları, Mussolini liderliğindeki İtalya'da bu edimin bazı örneklerinde modern mimari karakterin de kullanılmış olmasıdır. Nazi Almanya'sında ise, temeli 20. yy başlarına dayanan 'Heimatstil' yani, Alman ırkına özgü, yalnızca yere ve kana bağlı bir sanat ve mimarlık anlayışına dayanan bir biçimde, sadece yerel bir antikitenin mimaride kullanılmasıyla gerçekleşmiş olmasıdır (Tanyeli, 2017:269).

İtalyan faşizminin, halkı mimari üzerinden manipüle etme yöntemi, Roma'da EXPO 1942 için inşa edilmiş Palazzo Della Civiltà Italiana yapısı (Şekil 1) üzerinden okunabilir. Binanın cephesi antik Roma kolezyumlarına bir öykünmenin ürünü olarak Roma kemerleri ile oluşturulan simetrik bir kompozisyonudur ve bu özelliği ile kare kolezyum olarak da isimlendirilir. Yapının kemer açıklıkları dönemin modern üslup malzemesi olan cam ile kaplanırken cephesinde antikiteye özgü kireç taşı, tuf ve mermer kaplama kullanılmıştır. Bu özellikleri bağlamında yapı, radikal bir söylem ile aslında antikite içine hapsedilmiş bir modernite olarak yorumlanabilir. Yapının cephesindeki dikey kemer sayısı Benito isminin, yatay kemer sayısı ise Mussolini soy isminin harf sayılarına denk düşmektedir. Yani, liderin ideolojik fikirleri kadar imzası olarak nitelendirilebilecek ismi de yapı üzerinde somutlaştırılmıştır (Morby, 2015).

Alman Nazizm'inde mimaride 'Heimatstil' kullanılarak rejimin kalıcılığını yansıtılması dönemin yapım işleri baş yetkilisi ve silahlanma bakanlığını yapmış olan mimar Albert Speer'in gerçekleşmemiş Germania projesi üzerinden okunabilir. Nazizm'in lideri Adolf Hitler de bir mimari meraklısıdır ve 1937'de bin yıl süreceğini düşündüğü imparatorluğu için Germania'yı amblematic başkenti Berlin'de inşa etmek istediğini bildirir ve Speer, Hitler'in yönlendirmesiyle fikre yönelik plan ve model çalışmalarını geliştirir (Şekil 2). Berlin'in büyük ölçüde dönüşümünü öngören projede başta bir tren istasyonu bulunur ve gelen yolcular bir zafer takının hâkim olduğu geniş bir meydan ile karşılaşır. Tak'ın arkasında Panteondan esinlenerek Nazi Panteonu olarak adlandırılan bir yapı ve Hitler ile SS kuvvetlerinin komuta merkezlerinin bulunduğu meydana ulaşan geniş bir bulvar bulunur. Yapılarda kullanılması öngörülen ana malzeme kalıcılığı yansıttığı düşünülen granit ve mermerdir. Yapıların anıtsal karakterleriyle Hitlerin iktidarını halka empoze etme ve güç illüzyonu oluşturma amacı taşır (Andler, 1996).

Şekil 1: Palazzo Della Civiltà Italiana görünüşü, Roma, 1943; Giovanni Guerrini, Ernesto Bruno Lapadula ve Mario Romano (URL- 1)

Şekil 2: Germania planı ve modeli (URL- 2)

Sınıflandırmadaki diğer tekilci sistem olan Marksist yönetimler, meşruiyetini Karl Marx'ın fikirlerine bağlılıkları üzerinden sağladıklarını iddia eden yönetimlerdir. Rejim ilk olarak 1922'de Lenin önderliğindeki Bolşeviklerin Çarlığı devirerek iktidarın işçi sınıfı tarafından ele geçirildiği Rusya'da yaşanır (Heywood, 2016:69-70). Devrim sonucu yeni rejime 'yeni bir mimari' talebi doğar ve dönemin etkin okulu VKhUTEMAS'da bu talebe yönelik ilk formasyonlar üretilir. Rejimi olumlu yönde etkilemeye çalışmış olan Konstruktivizm akımı yardımıyla bu formasyonlar pratiğe geçirilir (Hopkins, 2014:170). Marksist yönetimlerde devletin bütün mülkiyete sahip oluşu, mimarinin etkin biçimde halkı manipüle etmede bir araç olarak kullanılmasını

kolaylaştırmıştır. Bu arzu, Sovyetler’de konut ve işçi kulübü mimari tipolojileri üzerinde yoğunlaşmıştır ve bu iki tipolojide inşa edilmiş olan yapılar üzerinden yapılacak okumaların rejimin dönemsel politikalarını bizzat yansıttığı gözlemlenir. Sovyetler’de konut sorununa devlet eliyle üretilen yanıtlar üzerinden Marksist yönetimin politikaları rahatlıkla okunabilir. Devrimin ilk dönemlerinde üretilen komün konutlarında halkın özel alandan yoksun oluşuna tepki gösteren Konstrüktivistler tarafından komün yaşamına daha elverişli çözüm önerileri geliştirilmeye başlanır (Jular, 2015:29). Moisei Ginzburg’un dönemin konutlarına göre lüks sayılabilecek Narkomfin binası, aileye özel birimler barındırdığından ve ayrıca bir köprü ile ana yapıya bağlanan kütlesinde komünal hacimleri de sunduğundan bu sisteme yönelik nitelikli bir örnektir (Şekil 3).

Şekil 3: Narkomfin binası görünümü, Moskova, 1930;
MoiseiGinzburg (URL- 3)

Lenin’in ölümüyle iktidara gelen Stalin modern üslupları reddeder, yönetimi bürokratikleştirir ve Marksist öğretilerden saparak, eşitlikçi olması gereken devletin bir kısım memurlarına yönelik ayrıcalıklı konutlar inşa ettirir. Mimar Arkady G. Mordvinov’un başında bulunduğu bir ekip tarafından Moskova’da tasarlanan Gorky Sokağının, dönemin kapitalist ülkelerindeki alışveriş caddelerine benzer görünüşü bu anlayışını örnekler niteliktedir (Şekil 4). Stalin bunun yanında sosyalizmin mimarlığının Çarlık Rusya’sının üsluplarınca tanımlaması gerektiğini de savunur ve mimari üzerindeki etkisinden dolayı bu döneme Stalinist Mimari ismi de verilir. Gökdelen inşa edilecek değerde arazi bulunmamasına rağmen üretilen ve Gotik ile Barok mimari üsluplardan izler taşıyan gökdelen yapısı Kudrinskaya Ploshchad (Şekil 5), Stalin’in mimari anlayışına yönelik örnek olarak verilebilir (Çalışlar, 1999:53; Castillo, 2007:113-132).

Şekil4: Gorky Sokağı, 1950, Moskova (URL- 4)

Şekil
5:KudrinskayaPloshchadg
örünümü Moskova, 1952;
MikhailPosokhin (URL- 5)

Stalin'in ölümüyle iktidara geçen Nikita Khrushchev, Stalinist mimariyi kullanışsız ve kaynakların israf edildiği bir üslup olarak tanımlar ve Stalin'in ket vurduğu modernist karaktere de izin verir. Komün konutlarının sürdürülemez olduğunu da belirten Khrushchev, her aileye özel konut inşasını önerir ve bunu panel evler olarak tanımlanan (Şekil 6), malzemelerin fabrikadan çıktığı gibi kullanıldığı büyük ölçekli konut projeleriyle gerçekleştirmeyi dener (Hatherley, 2015:91-148).

Şekil6: SevernoeChertanovomikrorayon,
Moskova(URL- 6)

Konutun iktidar değişimlerinde inişli çıkışlı bir grafiğe benzetilebilecek gelişimi bahsedildiği şekilde açıklanabilirken, Marksist devletin halkı manipüle etmek için kullandığı ikinci mimari tipoloji olan işçi kulüpleri, yasaklanan dini faaliyetlerden doğan iktidar zafiyetinin yerini doldurması umuduyla, Sovyet insanının politik eğitimi sağlamak, fiziksel sağlığını geliştirmek ve kültürel ihtiyaçlarını üretmek amacıyla propagandist bir tavırla kullanılır. Bu nedenle Marksizm'in mabetleri olarak da tanımlanırlar (Bokov, 2017:411). Başlangıçta yasaklanan dini ve kültürel faaliyetlerden arta kalan yapılarda işletilmeye çalışılan işçi kulübü fonksiyonu, sonraları Konstrüktivistlerin etkin olduğu erken devrim döneminde tasarlanmaya başlanan işçi kulübü binalarına taşınmıştır. Konstantin Melnikov'un Rusakov İşçi Kulübü bu olguya kusursuz bir örnek oluşturur (Şekil 7).

Dönemin kulüplerinde sağlanması gereken standartları yansıtır nitelikte olan Rusakov 1929'da Moskova'da inşa edilir. Kütlesiyle dişli çarkını andıran yapı bu özelliğiyle emeği de simgeler. Rejimin propagandasının yapıldığı mitinglerde kullanılmak üzere

esneklikle eklemlenebilen oditoryumlar, kadınlardan da çalışma hayatında yararlanmak amacıyla yemekhane, Sovyet insanının fiziksel özelliklerini geliştirmek amacıyla spor salonu, kültürel propagandanın yapıldığı sinema, sergi salonları ve atölye alanları yapının temel işlevleri arasındadır (Konstantin Melnikov's Rusakov Club, b.t.).

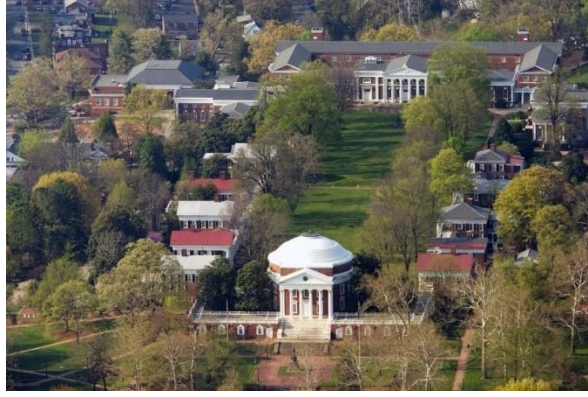
Şekil 7: RusakovWorkers Club görünümü, Moskova, 1927-29 (URL- 7)

Çoğulcu Yönetimlerde Mimari

Çoğulcu sistemlerde mimari ve yönetim etkileşimine bakacak olursak, Kışlalı'nın bu yönetimleri tarihsel gelişim aşamalarına göre siyasal ve sosyal demokrasi olarak tanımladığı görülür (Kışlalı, 2010:100). Tekilci sistemlerden farklı olarak bu sistemlerde yasalarla korunan bir muhalefet hakkının ve eleştiri özgürlüğünün bulunuşu, özgürleşimci politikaların üretilmesini ve çeşitliliğin artmasını sağlamış, bu durum ise mimarinin gelişimini olumlu yönde etkilemiştir.

Bu diyalektik ortam ve çeşitlilikten dolayıdır ki demokrasinin yapısı olarak tanımlanabilecek bir yapı tipi bulunmasa da bu sistemin uygulandığı ülkelerde mimari üzerinden eşitlik, özgürlük, devletin hesap verebilirliği gibi rejim politikalarının simgesel olarak yansıtılmasına sıklıkla başvurulmuştur. Bu yönetimlerde en etkin yapılar ise tiyatro türevleri ile kamusal mekân türevleri olmuştur. Öyle ki tiyatronun Atina demokrasisini üreten mekân tipi olduğuna dair söylemlere bile rastlanmaktadır (Burian, 2009). Tiyatronun yanında Yunan agorası da Aristoteles'in belirttiği üzere kişilerin özel alanı dışında saldırgan davranışlardan vazgeçerek uzlaşma arayışına yatkın oldukları argümanının deney alanı kabul edilerek, kamusal mekânın prototipi olarak kabul edilmiş ve tasarlanmış açık alanlar demokrasinin sürdürülebilirliğine katkıda bulunmuştur (Sennett, 1998:18-20).

Antik Yunan'dan sonra mimarlık ve demokrasi etkileşimi fikrine, 18. ve 19. yüzyılda, özellikle Amerika'da, Thomas Jefferson'ın söylemlerinde rastlanmaktadır. Ülkesini bağımlılıktan kurtaran Jefferson, mimarinin de bu etkiden kurtulması gerektiğini savunmuş ve Antik Yunan, Roma Cumhuriyet ve Rönesans dönemi mimari üsluplarının demokrasinin üslupları olduğunu, Amerikan mimarisinin de artık bu üsluplarla tanımlanması gerektiğini savunmuştur. Jefferson bu anlayışını, tasarladığı Virginia Academic Village projesini (Şekil 8) eğitim gören bireylere özgürleştirici bir mekân olarak sunmak amacıyla parçalı biçimde ve açık bir meydan etrafında tasarlayarak ve projede klasik dönem ve Rönesans öğelerini kullanarak yansıtmıştır (Bleeckere, 2007:16-17; Roth, 2015:546-548).

Şekil 8: Virginia Academic Village görünümü, 1826; Thomas Jefferson (URL- 8)

Jefferson'ın bu mimari anlayışına yönelik bir muhalefet, Amerika'nın kültürel alanda özgünleşmesi gerektiğini savunan Transcendentalism hareketiyle gerçekleşmiştir. Bu kültür hareketin mimarideki öncüleri ise Louis Sullivan ve Frank Lloyd Wright olmuştur. Ferdinand Peck'in Sullivan'a zengin ve yoksulun bir arada deneyimleyebileceği eşitlikçi bir tiyatro mekânı olarak tasarlattığı Chicago Auditorium binası klasizmden erken kopuşun gözlemlenebildiği binalardandır (Şekil 9). Mekânda localar azaltılmış, lüks malzemeler kullanılmış ama bilet ücretleri azaltılarak yoksul bireylerin de bu görkemli etkiyi deneyimleyebilmeleri amaçlanmıştır (Ockman, 2011:65; Uechi, 2013:5, 47-51).

Şekil 9: Chicago Auditorium binası görünümü, 1885; Louis Sullivan, Dankmar Adler (URL- 9)

Hareketin diğer öncüsü olan Wright ise Emerson'dan ve yanında çalıştığı Sullivan'dan da etkilenecek, yapının inşa edildiği coğrafya ve kültürü yansıtmayı gerektiğini savunan organik mimari fikri üzerinden demokrasinin mimarisini ürettiğini iddia etmiştir. Ona göre yapı organik olduğu sürece yapıldığı kültürü yansıtır ve dolayısıyla Amerika'da inşa edilen organik bir yapı demokrasinin yapısıdır. Çevrenin bir parçası niteliğinde olan ve parça bütün ilişkisiyle parça olan bireyin demokratik devleti oluşturduğuna dair ideolojik bir simgelem de içeren Taliesin West yapısı (Şekil 10), Wright'ın bu anlayışının okunabildiği iyi bir projesi olarak nitelendirilebilir (Ockman, 2011:65; Uechi, 2013:132-144). İronik olan ise bu binanın gerçekte halka açık bir bina olmamasıdır. Dolayısıyla burada Ockman'ın bir zorlama yaptığı da düşünülebilir.

Şekil 10: Taliesin West görünümü, Arizona, 1937; Frank Lloyd Wright (URL- 10)

ABD’de bu gelişmeler yaşanırken 1. Dünya Savaşı sonrasında, politikaları sosyalizm ve demokrasinin bir sentezi olarak yorumlanabilecek sosyal demokratlar Avrupa ülkelerinde iktidara gelmeyi başarırlar. Mimari etkinlikleri ise Marksist yönetimlerdeki biçimsel olarak benzer nitelikte ve konut ile işçi kulübüne benzetilebilecek halk evleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Sosyal demokrasi anlayışı konutta ‘Her bireye nitelikli, ferah ve ışık alabilen bir konutun sağlanması kültürel bir gerekliliktir’ söylemi açıklanabilir ve 1925- 1934 yılları arasında üretilen 60.000 sosyal konuttan biri olan Viyandaki Karl Marx Hof ile örneklenebilir (Şekil 11). Stockholm’deki Folket Hus (Şekil 12) ise bir halk evi olarak aslında sosyal demokratların propagandalarını gerçekleştirdikleri konferans salonları, atölyeler ve sergi alanlarının bulunduğu bir merkezdir (LaCombe, 2009:12-13; Hatherley, 2015:16-17).

Şekil 11: KarlMarxHofgörünümü, Viyana, 1930; Karl Ehn (URL- 11)

Şekil 12: Stockholm FolketsHus görünümü, 1960; SvenMarkelius (URL- 12)

Demokrasinin yakın tarihsel süreçte gerek simgesel ve gerekse uygulama olarak yansıtılışı mimarlıkta etkin biçimde şeffaflık ideolojisi olarak adlandırılabilir bir yöntemle de gerçekleştirilmektedir. En azından savı budur: Kamu yapılarında kullanılan şeffaflığın, devletin işleyişini halk tarafından denetlenebilir kıldığı ve bu durumun antidemokratik uygulamaları engelleyebileceği inancına dayanmaktadır (Gür, 2006:42-43; Wainwright, 2011:48-49). Bu tip ideolojik bir amaçla üretilen yapı, simgesel bir demokrasi aktarımı taşımasının yanında, demokratik rejimin işleyişinin kullanıcı tarafından deneyimlenebileceği somut bir mekân da sunar.

Yöntemin öncü kullanıcılarından Norman Foster’ın, 1894’de inşa edilip üç rejime tanıklık eden Reichstag Alman Parlamentosuna yönelik tasarladığı renovasyon projesi bu anlamda örnek olarak verilebilir (Şekil 13a). Foster yapının iç mekânını açarak ve ön cephesinde şeffaf yüzey kullanarak meclis salonunun buradan bile görülebilmesini

amaçlar. Yapının 2. Dünya Savaşında yıkılan kubbesi yerine modern bir kubbe tasarlar (Şekil 13b). Bu kubbe kamusal bir seyir terasıdır; meclis salonunun direkt olarak üstünde bulunur ve halkın işleyen demokratik süreçleri gözlemleyebildiği demokratik bir mekân olarak yorumlanır. Ancak halkın işleyen sisteme bir müdahalesi söz konusu değildir ve hatta salon kubbeden zorlukla görülür. Ama temsili demokrasinin işleyişinin yapı üzerinde simgesel olarak nasıl yansıtılabileceğine dair bir önermedir (Barnstone, 2005:1-26).

Şekil 13a: Reichstag Yeni Alman Parlamentosu görünümü, Berlin, 1999 (URL- 13)

Şekil 13b: Reichstag Parlamentosu kamusal kubbesi (URL 13)

Geri Kalmış Ülke Sistemlerinde Mimari

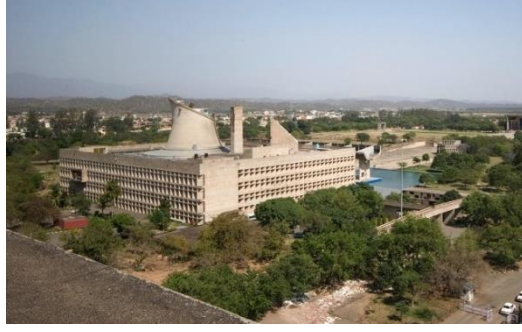
Geri kalmış ülkelerin sisteminden bahsedilebilir mi konusu pek tabii ki tartışılabilir bir konudur. Yine de Kışlalı'nın sınıflandırmasındaki son kategori olan geri kalmış ülke sistemlerinde mimari ve yönetim etkileşimine bakacak olursak, öncelikle bu kategorideki ülkelerin geri kalmışlığının nedeninin ekonomik yetersizliklerden ve demokrasiyi tarihsel bir süreç olarak değil de tepeden inme bir biçimde uygulamaya başladıklarından dolayı geçirdikleri tek parti dönemleri ve askeri darbe dönemlerinden kaynaklı siyasi çalkantılardan kaynaklandığı görülür. Türkiye, Hindistan, Brezilya ve Yunanistan gibi ülkeler, aksamalar dışında, bu kategorideki demokratik sistemlerini zamanla geliştirebilen şanslı ülkelerden olmuş ve çoğunluğu Afrika ülkesi olmak üzere şanssız diğer bir kısım ise demokrasi yerine tekilci sistemlere doğru yönelmişlerdir (Kışlalı, 2010:125-127).

Demokratik sistemlerini aksamalı ve gecikmeli de olsa geliştirmeye çalışan ülkelerde yaşanan bu siyasal ve ekonomik çalkantılar mimari biçimlenişlere de yansımıştır. Bu yönetim durumu ve mimariye yansımaları 1923'te ve 1947'de emperyalist işgallerden kurtulup, tek partili bir dönem yaşamış ve sonra parlamenter sisteme geçmiş olan Türkiye ve Hindistan örnekleri üzerinden incelenebilir.

Mimari ve yönetim etkileşimi ve mimaride yeni kimlik yapılanması her iki ülkede de benzer biçimde gerçekleşmiştir. Türkiye'de kurucu lider Atatürk ve Hindistan'da Pandit Nehru, emperyalist işgalinden kurtardıkları ülkelerinin çağdaş ülkeler seviyesine gelmesi adına, başkentleri olan Ankara'yı bir yarışma sonucu Harmen Jansen'a ve Chandigarh'ı ise ilk olarak Albert Mayer'e ve sonra Le Corbusier'e, yani, modernist mimarlara planlatmışlardır. Modern planlamayla birlikte modern mimari karakterin de teşvik edildiği başkentlerde modern resmi yapılar inşa ettirilmeye başlanmıştır. Türkiye'den bu duruma örnek olarak Şevki Balmumcu'nun belirgin modern öğelere sahip Ankara sergi holü yapısı (Şekil 14) verilebilirken, Hindistan'dan modernist öncü Le Corbusier'in tasarımı olan Chandigarh meclis binası verilebilir (Şekil 15). Devletler ve liderler bu politikalarıyla ülkelerinin uluslararası alanlarda temsilini ve kabulünü liberalizmle bağlantısı olan modernist mimari karakter ile sağlama amacı gütmüşlerdir (Ching, Jarzombek ve Prakash, 2017:741,756-758; Bozdoğan ve Kasaba, 2010:67-68).

Şekil 14: Ankara Sergi Holü Görünümü, 1934; Şevki Balmumcu (URL- 14)

Şekil 15: Chandigarh Palace of Assembly görünümü, 1963; Le Corbusier (URL- 15)

Modern karakterin yanında her iki ülkede de mimaride modern tavırla sürekli olarak çatışma halinde bulunan bir ulusalcılık tavrı ve üslubu var olmuştur. Görüşleri mimarinin serbest mimarların görüş ve tercihleri tarafından değil, bizzat devlet tarafından tanımlanması ve yönlendirilmesi gerektiği şeklindedir. Milli görüşün mimari uygulamaları ülkenin geçmiş üsluplarının canlandırıcılığı biçiminde mimaride kullanılması şeklindedir. Türkiye’den bu tercihe Sedat Hakkı Eldem’in Osmanlı ve Selçuklu mimarisinden izler taşıyan İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi yapısı (Şekil 16) örnek verilebilirken Hindistan’dan J.K. Choudhury ve Gulzar Singh’in tasarladığı, Budist mimarinin izlerini taşıyan Ashok Hotel yapısı (Şekil 17) örnek olarak gösterilebilir (Mand, 2013:68-69; Al, Sağsöz, Sarı ve Şen, 2014:944-945).

Şekil 16: İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi, 1943; Sedat Hakkı Eldem (URL- 16)

Şekil 17: Ashok Hotel, New Delhi, 1955; J.K. Choudhury ve Gulzar Singh (URL- 17)

Çatışma ortamının yanında her iki ülkede de sentez mimarlığı gerçekleştiren Seyfi Arkan gibi mimarlar da bulunmuştur. Arkan, döneminde ne katı bir modernist ne de katı bir ulusalcı olarak tanımlanmaktadır (Gürel ve Yücel, 2007:52). Oysa Seyfi Arkan ülkenin ilk modernist mimarıdır (Gür ve Durmuş, 2017:78). Arkan’ın modernist anlayışını açıklamak adına örneklenebilecek olan Florya Köşkü yapısı (Şekil 18) Atatürk’ün özel kullanımına yöneliktir ve açılan bir yarışmayla elde edilmiştir. Yapı bir halk plajındadır, dolayısıyla liderin halk ile birlikte vakit geçirebilmesinin önünü açar ve Osmanlı devlet geleneğindeki yöneten ve yönetilen arasındaki hiyerarşi duvarını da yıkar niteliktedir. Özetle denebilir ki bu yapı sayesinde mimarlık üzerinden demokratik devrim halka aktarılmış ve tanıtılmıştır. Yapının modernist karakteri sade cephesi, şerit pencereleri, serbest planı ve iç- dış ilişkisi özellikleri ile kolayca gözlemlenebilecek niteliktedir. Bir iddiaya göre Osmanlı su hamamlarından esinlenerek su üzerinde inşa edilmesi de bir sentez ürünü olduğunun göstergesidir

(Akcan, 2005:44-46). Ama bu tavrını modernist bir cesaret ve öne çıkma isteği olarak yorumlamak daha doğrudur.

Şekil 18: Florya Köşkü, İstanbul, 1935 (URL- 18)

Geri kalmış ülke sistemlerinde bahsedildiği üzere askeri yönetim dönemleri de yaşanmıştır. Bu dönemlerde kültürel bir meşruiyet aracı olarak mimarinin kullanımına ihtiyaç duyulmamıştır, kaldı ki silah bütün meşruiyeti sağlar güçtedir. Bu durum her alana olduğu gibi mimariye de zarar vermiştir. Baskının katılığı nedeniyle bir mimari üslup oluşturulamadığından verilebilecek bir örnek de bulunmamaktadır. Brezilya'da yaşanan 1964 darbesi sonrası Oscar Niemeyer'in meclis yapısının önündeki tanklar (Şekil 19) bu rejimlerin yaşandığı ülkelerdeki durumu özetler nitelikte yorumlanabilir. Diğer yandan, regresyon dönemleri yaşayan, tek adam yönetimlerine özlem duyan, parlamentonun ve temsili meclisin yok sayıldığı kimi ülkelerde çoktan seçmeli postmodern tarzların absürt bireşimlerinin mimarlıklarını kirllettikleri de gözlemlenmektedir.

Şekil 19: Brezilya Ulusal Meclis Binası 1964 darbesi sonrası bir görüntü, Brasília (URL- 19)

Mimarlıkta Anarşi

Peki devletlerin bu gücüne rağmen mimarlıkta anarşist bir tavır var olabilmış midir? Öncelikle bir tanım yapmak gerekirse anarşizm, devletin bütün biçimlerine ve hiyerarşik örgütlenişlerine karşı olan, kelime kökeni 'yöneteni olmayan' anlamına gelen bir teoridir. Teori örgütlenmeye karşı değildir ve aksine insanların devlet olmadan da hiyerarşisiz ve halk tabanından gelen doğal dalgalarla toplumsal yapıyı sürdürebileceğini savunur. Devletin gereksiz bir organ olduğunu düşünmenin yanında sınıf iktidarını ortadan kaldırmayı, cinsiyet ilişkilerini reformdan geçirmeyi ve kültürel etkileşimi dengelemeyi de amaçlar. Klasik dönem anarşistleri bu amaçların devrim ile devletin yıkılarak küllerinden doğan bir toplum biçiminde gerçekleştirebileceğine inanmışlardır. Ancak modern dönem anarşistleri devletin devrimle ortadan kaldırılamayacak bir davranış biçimi olduğunu belirlemiş ve devrim yerine isyan ile, devlete alternatif davranış biçimleri geliştirme yöntemlerini savunmuşlardır.

Anarşizm, Fransa’da 1871 Paris komününde ve İspanya’daki 1936- 1939 iç savaş döneminde kısmen denenmiş ve devlet organları tarafından ortadan kaldırılmış olsa da, anarşistlere göre anarşi günümüzde de devletin politikalarına rağmen, doğrudan eylem, karşılıklı yardımlaşma, kendiliğinden düzen teorisi ve kolektivizm gibi uygulama ve düşüncelerde hâlihazırda bulunmaktadır (Ward, 2000:19; Goldman, 2013:12-15; Woodcock, 2014:523; Kropotkin, 2016). Mimaride de bu uygulama ve düşünceler arandığında, aslında anarşinin mimaride de ‘rağmen’ var olduğu ilk olarak katılımcı tasarım yönteminde tespit edilebilir.

Mimarlıkta katılımcı tasarım yöntemi, kullanılan ve tasarlanan mekânın kesişimindeki işbirliği alanında mekân üretimi olarak tanımlanmaktadır (Hacılibeyoğlu, 2014). Bu bağlamda yöntem, devletin dayattığı mücadelecı ve merkezileştirici mimari ve mimar algısını pratikte kırar ve bireyin kendi çevresini düzenlemede kararlar almasını ve düzenlemeye katılabilmesini sağlayarak bireye çevresini benimsetir. Kapitalist üretimin yabancılaştırıcı etkilerini kırarak bireyi doğrudan eyleme, karşılıklı yardımlaşmaya ve kolektiviteye teşvik eder. Bu yöntemde mimar, tasarım sürecine kullanıcıları da katarak hiyerarşisinden ödün vermiş olur ve anarşist bir eylemde bulunur. Bu bağdaşmalar sonucunda ise mimaride katılımcı tasarım, anarşist bir yöntem olarak yorumlanabilir.

Mimaride katılımcı tasarımda ilk olarak bahsedilmesi gereken öncülerden Habraken’in (1972) pratik yaklaşımıdır. Yapıyı destek elemanları ve diğer dolgu elemanları olarak ikiye ayıran Habraken, destek elemanlarının yapı işlerindeki otoriteler tarafından sağlandığı, dolgu elemanlarının ise kullanıcı bireyler tarafından tamamlanabildiği bir katılımcı yapı üretim yöntemi önermiştir. Bu önerisinde kullanıcı tarafından değiştirilebilir ve ‘öngörülemez’ bir yapı üretim yöntemini tanımladığını belirtmiştir. Bu bağlamda kullanıcıya kendi ihtiyaçları doğrultusunda bir tasarım sunmanın yanında, kullanıcının çevresi ve konutu üzerinde kontrolünü de sağlamayı amaçlamıştır (Habraken, 1972).

Habraken’in yaklaşımının uygulandığı ve hatta bir adım daha ileri taşındığı, yapılar kadar izlenilen politikaların da önemli sayılabileceği Walter Segal ve Colin Ward’ın üretimi olan 1976-86 tarihli, Londra’daki Walters Way ve Segal Close projeleri bu anlayışa örnek olarak verilebilir niteliktedir (Şekil 20a ve b). Konut sorununa yanıt olabilmesi amacıyla katılımcı tasarım ve DIY yöntemiyle konutlandırmayı amaçlayan projede başlangıçta yerel yönetim yöntemi kullanmak üzere ikna edilir. Projede kullanıcı olarak yer alacaklar devletin konutlandırma listesinden seçilir ve üretilecek konutların kolektif sahipleri olacaklarına dair bilgilendirilirler. Segal katılımcılığı başlangıçta bir danışman rolü üstlenerek tasarım aşamasında kullanıcılarla birlikte tasarım yaparak sağlar. Herkesçe anlaşılabilir ahşap yapı üretim tekniği olan kendi ‘Segal Metodu’ inşada kullanarak, daha önceden ücretsiz inşai teori dersleri almaları sağlanmış olan kullanıcıların yapımda da katılımcı olabilmelerini sağlar (Gierszon, 2014). Mimar burada bilgisel otoritesini korumuş ancak hiyerarşisinden ödün vermiştir. Kullanıcı ise aynı zamanda yapıcı olduğundan, ihtiyacı olan mekânı inşa edebilmiş ve çevresini benimseyerek konutta kontrolünü sağlamıştır.

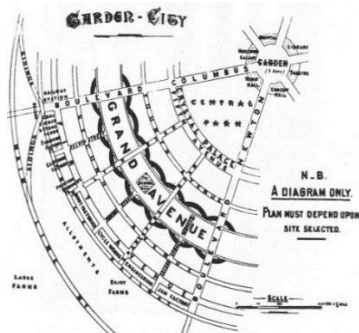
Şekil 20a: WaltersWay kompleksi vaziyet görünümü
(URL- 20)

Şekil 20b: WaltersWay yapı
görünümü (URL- 21)

Mimarlıkta anarşi, kapitalist kentleşme karşıtı alternatif şehirleşme öneren hareketlerde de tespit edilebilir. Anarşist görüşe göre kentsel gelişim teorisi mekânın kapitalist bir tanımıdır; şehri kimliksizleştirir ve ticari bir meta haline getirir. Kapitalist şehre hizmet eden mimari üretimlerin ise insanların yararı için üretildiği vurgulanır ancak yarar vurgusu bir hedef şaşırtmadan ibaret olup bu gibi mekânlar insanlar olmadan, insanlara karşı ve yönetenlerin çıkarlarını korumak amaçlı bir araç olarak geliştirilirler (Ward, 2000:70-71; Bookchin, 2017:314-315).

Anarşist karakterden izler taşıyan nitelikte örneklenebilecek şehirleşme yaklaşımlarından ilki Ebenezer Howard'ın, büyük oranda anarşist öncülerden Pyotr Kropotkin'in tarım ve endüstrinin yakınlaştığı ve emeğin bu iki alanda bölündüğü; yerel idare, desentralize sanayi, nüfus ve sermaye önerdiği 'Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler' kitabından esinlenerek 1902'de tasarladığı Garden City modelidir (Şekil 21a ve b). Howard'ın Garden City'si benzer biçimde desantralize ve yakınlaştırılmış tarım ve endüstri önerisini barındırır (Clark, 2003:89-90; Kropotkin, 2014:185). Modelde idari örgütlenme yereldir ve herhangi bir yerde toplanabilecek biçimde iş birliğine dayalıdır; görevleri ise tekelleşme ve gereksiz mücadeleyi engelleyerek üretimi eşit dağıtmaktır. Toprak kente aittir. Howard'ın modeli bütün bu yönleriyle anarko- komünist bir tavidir ancak yeni şehirlerin üretiminde yine de merkezi bir yönetimi gerekli görür. Modelin denemeleri, Londra'daki Lechworth'de 1905'de ve Welwyn'de 1919'da gerçekleşir. Ancak denemeler, modelin merkezi yönetimi olarak nitelendirilebilecek olan finansörlerinin diktasına dönüşerek başarısız olurlar (Clark, 2003; March, 2004).

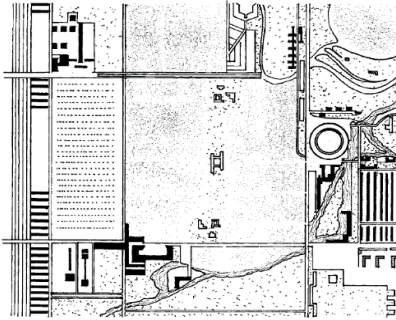

Şekil 21a: Garden City diyagramı
(URL- 22)

Şekil 21b: Lechworth Garden City görünümü
Londra, 1904- 05; Barry Parker ve
Raymond Unwin (URL- 23)

Bu anlamda verilebilecek ikinci örnek ise Frank Lloyd Wright'ın 1930'ların Amerika'sında yaşanmış olan 'Büyük Buhran' kriz ortamında belirginleşen kapitalist şehirleşmenin olumsuzluklarına yanıt olabileceğini düşündüğü Broadacre City modelidir (Şekil 22a ve b). Wright, modelinde Howard ve Kropotkin gibi desantralize nüfus ve yakınlaşmış sanayi ile tarım üretimi önerisi yapmıştır. Her aileye 4 dönüm toprağı ücretsiz olarak sağlamayı planlayan Wright, her birim tasviri kendine yeterli olarak sanayi, tarım, sosyal donatılar, eğitim ve konut işlevine yönelik yapıların bulunduğu bir planda tasarlamıştır. Modelde merkezi yönetim zayıflatılmış ve yalnızca kaynakların dağıtımından sorumlu tutulmuştur. Bunun yanında yerel yönetim vurgusu yapılmış ancak o da merkezi olmayan bir konumda yüksek bir yapıya yerleştirilmiştir (Nelson, 1995).

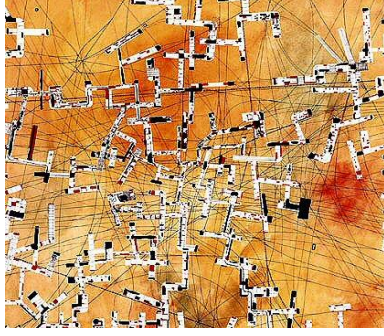
Şekil 22a: Broadacre City şeması
(Grabow, 1977)

Şekil 22b: Broadacre City modeli (URL- 24)

Mimarlıkta anarşi, mimarlıkla ilişkili sanat ve düşünce hareketlerinde de tespit edilebilir niteliktedir. Alman anarşist Max Stirner'in isyan sonucu oluşacağını düşündüğü bireyci anarşizm toplumu görüşünden etkilenecek, 1957 yılında kurulan Sitüasyonist Enternasyonal bu hareketlerden biridir (Ojalvo, 2012). Guy Debord'un modern kültürü eleştiren ve onu sınıflandırıcı kapitalizmin ürünü olarak niteleyen konuşması grubun manifestosunu oluşturur. Bu bağlamda hareketin ana hedefi, modernist tavrın teknokratik hegemonyasını radikal biçimde değiştirmek olarak belirtilebilir (Ertaş, 2011:9-15; Schrijver, 2011:247-248). Bu amaç doğrultusunda Sitüasyonistler, insanların kendi çevrelerini bilinçli olarak değiştirebilmesi ve buna her şeyden önce insanların düşüncelerini manipüle eden mimariden başlanması gerektiğini öneren 'Unitary Urbanism' teorisini geliştirirler ve bu yolda iki bireysel isyan yöntemi önerirler. İlki olan 'detournement' dönemin kültürünün olumlu yönde değiştirilerek yeni kültürün amaçları doğrultusunda kullanılması şeklinde tanımlanırken, ikinci yöntem olan 'derive' ise şehirde düzenlenen spontane geziler ile modernist yaklaşımın zarar verdiği kültürel olguların zihin haritalarıyla açığa çıkarılmasıdır (Schrijver, 2011:250; Ertaş, 2011:29-31; Yarımbaş, 2017).

Hareketin kuruculardan olan Constant Nieuwenhuys, bireysel egoizm temelli New Babylon tasvirinde Sitüasyonistlerin bu yaklaşımını abartarak somutlaştırmayı dener. Tasvirde insan bütün üretimi mekanize hale getirmiştir; çalışmaktan, mücadelecilik ortamdan, hiyerarşiden kurtulmuş ve yaşamını çevrenin serbestçe mimari üretimine katılmaya adanmıştır. Tasvirde bu bağlamda kalıcı ve tanımlı bir mekân bulunmaz; tümü dinamik olarak değiştirilebilir. Özel alan bulunmaz ve bütün mekânlar spontane oluşumların bir labirenti biçimindedir (Heynen, 1996; McDonough, 2008; Ertaş, 2011:41-46), (Şekil 23a ve b).

Şekil 23a: New Babylon kavramsal planı (URL- 25)

Şekil 23b: New Bablyon model çalışması (URL- 26)

Mimarlıkta anarşinin tespit edilebildiği diğer bir hareket ise anarşist öncül Proudhon ve Bakunin'in 'yıkıcı tutku aynı zamanda yapıcı bir tutkudur' şeklindeki görüşleri ile bağdaşır nitelikteki Anarchitecture'dır (Woodcock, 2014:18). Aslında Gordon Matta Clark'ın 1974'de düzenlenen bir sergisinin adı olan Anarchitecture, zaman içinde anlam genişlemesine uğrayarak karşıt bir mimarlık teorisi olarak yorumlanır ve teoriyi benimseyen mimarlarsa kendilerini 'anarchitect' olarak tanımlamaya başlar. Anlayışa, Sitüasyonistlerden de etkilenen Gordon Matta Clark'ın, Vitruvius'un üçlemesine, modernist işlevselciliğe ve merkezi planlama yöntemlerine sanatsal bir karşı duruş sergilemek amacıyla binalar üzerinde uyguladığı kesit işlerinde rastlanabilir (Şekil 24a ve b)(Attlee, 2007:18; Heagney, 2008:7-15; Bilir ve Usta, 2012; Görgülü ve Uluengin, 2014:339-340).

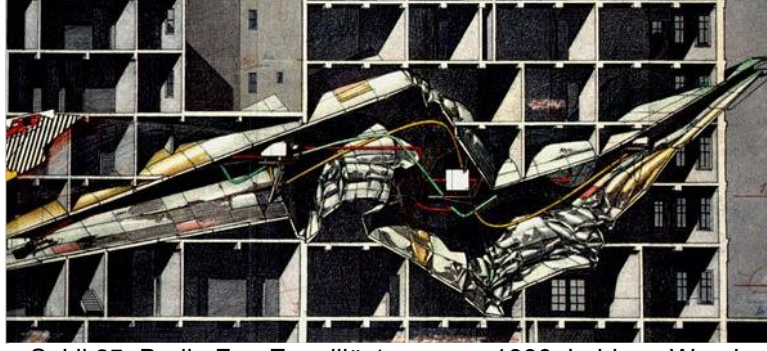

Şekil 24a: Day'sEndenstalasyonu, iç görünüm (URL- 27)

Şekil 24b: DaysEndensyalasyonu dış görünüm (URL- 27)

Clark'ın işleri gibi diğer Anarchitect'lerin işleri de genellikle enstalasyonlar ve kâğıt üzerinde mimari üretimler şeklinde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda hareketin bir diğer temsilcisi olan Lebbeus Woods'un, tanımlı mimari üretimlere anarşist bir muhalefette bulunduğu çizimlerinden biri olan Berlin Free Zone çalışması da örneklenabilir (Şekil 25). Woods'un tasvirlerinde oluşturduğu mekânlar hüküm altındaki şehirlerde bulunan özgür bölgelerdir. Özgür bölgelerdeki insanların heterarşik olarak örgütlendiklerini belirten Woods, çalışmalarında dünyanın fiziksel ve siyasal sınırlar olmadan nasıl görüneceğini radikal biçimde yansıtmaya amacı taşır. Bu yüzden ki Berlin Free Zone, bir kamu binası üzerindeki aykırı ve özgür bir bölge olarak tasvir edilmiştir (Ouroussoff, 2008; Molloy, 2013; Görgülü ve Uluengin, 2014:343-347).

Şekil 25: Berlin FreeZone illüstrasyonu, 1990; Lebbeus Woods
(URL- 28)

Anarşizmde Mimarlık

Bahsedilen anarşist yaklaşımlar mimarlıkta anarşinin devlet etkisine rağmen var olabileceğine yönelik söylemleri oluştururken, aslında mimarlığın anarşizmde de var olabileceğine de işaret etmektedirler. Gerçekte anarşist düşünürlerden Kropotkin, Bookchin, ve Ward'ın efendisiz halklar olarak tanımladığı devletsiz kabile, köy ve ortaçağ kent topluluklarında da toplumsal bir üretim olarak mimari var olabilmiştir. Rudofsky bu üretimleri 'mimarsız mimarlıklar' olarak da tanımlar ve devletçi bir yaklaşımla kaleme alınmış mimarlık tarihinde bu örneklerle rastlayamadığımızı, mimarlık tarihinin önemli kişilerin ve hükümdarların ortaya koyduğu binalarla sınırlı tutulduğunu belirtir (Rudofsky, 1964). Dolayısıyla denebilir ki mimarlığın tanımsal ve tarihyazımsal bir otoritesi mevcuttur (Tanyeli, 2017:51-55). Bu bağlamda anarşizmde mimarlık belki de 'mimarlık' olarak adlandırılmayabilir. Bunun yanında anarşistlerin ütopyaya bakışları, ütopyanın başarılı bir şekilde dayatıldığı haliyle herhangi bir devlet biçimi kadar otoriterleşebileceği yönünde olsa da, ütopya alternatif yaşam biçimleri sunduğundan hedef yerine bir ideal olarak alındığında nitelikli kavramsallıklar sunabilir (Ward, 2000:162-163; Marshall, 2013:899-901; Woodcock, 2014:28-29). Bu nedenledir ki anarşist ve sosyalist ütopyaların bazıları bizzat anarşist teoriye katkıda da bulunmuştur.

Benzer bir yöntemle ütopyaadan esinlenerek, mimari biçimlenişlere de idealler sunabilmek amacıyla anarşist ütopyalardan, örneğin, Dejaque'ın 1854 tarihli 'İnsanküre' ütopyasından toplumsal otonom bölgeler fikrine, Morris'in 1890 tarihli 'Hiçbir Yerden Haberler' ütopyasından küçüğün ve insanileşmiş olan ölçeğin nitelikli olduğu fikrine ve Bookchin'in çoğu eserinin bir sentezi olan 'Ekotopya' ütopyasından ise yenilenebilir enerji temelli ekolojik toplulukların yalnızca hiyerarşisiz bir ortamda mümkün olduğu fikrine varılabilir ve bunların her biri anarşizmde mimari biçimlenişe dair idealler olarak öne sürülebilir (Morris, 2011; Woodcock, 2014:291-293; Bookchin, 2017).

Geçmişte ve bugün anarşist topluluklarda anarşist mimari biçimleniş tespit edilebiliyorsa anarşizmde mimarlığın var olabileceği rahatlıkla öne sürülebilir. Ancak bunun Rudofsky'nin deyişiyle mimarsız veya tamamen toplumsal bir üretim biçiminde gerçekleştirilmesi gerekmediğini vurgulamak gerekir. Anarşistler sınıfsız bir toplum önerse de, hiyerarşiye dayanmayan bir bilgi otoritesinin doğal olarak oluşacağını belirtirler ve bunu tek meşru otorite olarak görürler. Otoritenin hiyerarşiye dönüşmemesi içinse resmi olmayan bir danışmanlık düzeyinde tutulması gerektiğini savunurlar. Örnek olarak Bakunin, binalar söz konusu olduğunda bir mimara başvurabileceğini, ancak sonuç ürüne halkın kendi kararları doğrultusunda varması gerektiğini belirtmiştir. (Marshall, 2003:881; Kropotkin ve Ward, 2014:210; Barclay,

2017:23-24). Özetle denebilir ki, anarşistler mimarlığın toplumsal olanını olumlarlar. Bu bağlamda anarşist ortamda mimar ise mekân bilgisiyle, mekânsal danışmanlık rolü üstlenen kişi olarak yorumlanabilir.

Dolayısıyla mimarlara dayatılan ideolojik öncü rolünün eğitim ile değiştirilmesi gereklidir. Anarşistlere göre eğitim ise duvarsız gerçekleşmelidir. Genel eğitimin topluluk içinde verilebileceğini, bilgi birikiminin gerekli olduğu alanlarda ise önceden tanımlı öğrencisi, öğreticisi, mekânı ve propagandist bir müfredatı bulunmayan, gerektiğinde toplanan halk akademileri önerilir. Mimarlık bu eğitim yöntemine yakın biçimde, olası anarşizm ortamında fiziksel çevre kullanılarak öğretilabilir niteliktedir. Bilgi birikimi ise halk akademilerinde aktarılabilir niteliktedir (Ward, 2000:95-105; Woodcock, 2014:475-476; Doucet, 2017).

Böyle özgür bir ortamda yetişecek olan bireyin işinin niteliğinin de artacağına dair özgürlükçü düşüncüler ve anarşistler ortak bir paydada buluşmaktadır. Goldman merkezileşmeyi sanatın ölüm çanı olarak tanımlarken, Oscar Wilde, toplumun bireyin ve işlerin en az müdahale altında en iyi gelişimi sağlayacağını belirtir. Hüküm, bireyin zihnini etkileyen faktörlerden en güçlüsüdür ve ortadan kaldırılması olumlu sonuçlar doğuracaktır (Marshall, 2003:13-15).

Anarşistler belirleyici olmamak adına ‘şeyleri’ şekillendirmekten kaçınıyor olsalar da, anarşizm ortamında mimari biçimlenişin nasıl gelişebileceğine yönelik anarşist teorisyenlerin görüşlerinden çıkarsamalar yapılabilmektedir. Belirtildiği üzere anarşistler kapitalist kentleşmeye muhaliftirler ve bu ortamın dayattığı ‘büyü ya da yok ol’ ilkesine karşı küçük olanı ve insan ölçeğini önerirler. Anarşist şehir ise Richard Sennett ve Colin Ward’a göre mekânda yüz yüze ilişkiyi teşvik eden ve insanları birbirleriyle karşılaşmak durumunda bırakan bir mimari biçimlenişe sahip olmalıdır. İnsanlar karşılaşmadıklarında sorunlarını şiddet kullanarak yansıtmaya eğilimindedirler ve dolayısıyla izole karakterdeki bir mimari biçimleniş, şiddet kaynaklı polis gücüne ve hiyerarşiye açık bir oluşumdur (Ward, 2000:75-77; Bookchin, 2017:315, 403).

Anarşistlere göre hiyerarşiye yol açan bir diğer mekân ise, içinde büyük ve merkezi bir yapının etkin rol oynadığı kurumlardır. Eğitim, tedavi veya cezalandırmanın yapıldığı kurumlar izole karakterlerdedir ve insanlara önceden verili ilişki biçimlerini dayatırlar. Bu bağlamda kurumlar siyasal disiplin propagandasının ve hiyerarşinin üretildiği mekânlardır. Anarşist yaklaşımın kurumlaşmaya karşı önerisi ise kurumsuzlaştırmadır; yani kurumların sorumluluklarının topluma yayılması, resmiyetlerinin kırılması, mimari olarak kütleli katılıklarının parçalanması ve çeşitliliği, cinsiyet ve yönelim eşitliğini olumlayacak biçimde insanileştirilmeleri şeklindedir (Ward, 2000:135-150).

Sonuç

Devlet yönetimi ile mimari ilişkisi tarihsel süreçte karşılıklı bir etkileşim biçiminde gerçekleşmiştir. Bu etkileşimde zamanla baskın taraf olarak etkinliğini arttıran devlet, var olduğu sürece, var olmasına mekân tanıyan mimarlık üzerindeki etkililiğini de sürdürecektir. Bu erkin temel amacı mimarlık aracılığıyla hükmetmek olsa da, etkileşimin biçimi devletlerin yönetim sistemlerine göre değişiklik göstermektedir.

Siyaset bilimci Kışlalı’nın yönetim sistemleri sınıflandırması temel alındığında, sınıflandırmadaki tekilci sistemlerde devlet etkinliği, hâkim siyasi gücün beğenisi ve çıkarıyla uyuşan mimari üslubun kullanımıyla güç illüzyonu oluşturularak halkı manipüle etmede araç olarak kullanması şeklinde gerçekleşmiştir. Buna karşın çoğulcu sistemlerde muhalefet hakkının bulunuşu mimarinin gelişimini olumlu yönde

etkilemiştir. Bu yönetimlerde rejimin özgürleştirici oluşunun simgesel aktarımına ve rejimin işleyişinin deneyimlenmesine olanak tanıyan mimari üretilere sıklıkla başvurulmuştur. Tekilci sistemden çoğulcu sisteme bir geçiş aşaması olarak yorumlanabilecek geri kalmış ülke sistemlerinde ise eleştiriye açık modern mimari karakter devlet liderlerince teşvik edilmiş ve uluslararası alanda meşruiyet sağlama aracı olarak görülmüştür. Bunun yanında tekilci sistemlere öykünerek, mimarlığın devlet tarafından yönlendirilmesi gerektiğini savunan ulusalcı bir üslup da bu ülkelerde karşıt bir görüş olarak her zaman var olmuştur. Yaşanan askeri rejim dönemlerinde ise mimari kullanımına ihtiyaç duyulmamış, silahlar bütün meşruiyeti sağlar güçte görülmüştür.

Devletin bu etkin varoluşuna rağmen hiyerarşik yönetimlere karşı kökten bir mücadele halindeki anarşizm, mimarlıkta, anarşist görüşlerden olan karşılıklı yardımlaşma, doğrudan eylem, kendiliğinden düzen teorisi ve kolektivizm gibi uygulama ve pratiklerle bağdaşan katılımcı tasarım yönteminde ve kapitalizm karşıtı kentleşme hareketlerinde pratik olarak; Modernizm karşıtı sanat hareketlerinden olan Sitüasyonist Enternasyonal ile Anarchitecture'da ise sanatsal üretimler olarak marjinal yapılanmalar şeklinde tespit edilmiştir.

Anarşizm ortamında mimarlığın mümkün olduğu, söylemlerde sözü edilen anarşist 'rağmen' mimarlığı ile olumlanabilecek bir söylemken, tarihte 'efendisiz' topluluklarda mimarlığın tespit edilmesi bu söyleme ciddi bir destek vermektedir. Ancak günümüzde tarihyazımsal ve terimsel bir otoritesi bulunan 'mimarlığın' gündeminde anarşist mimariyi bir hedef olarak değil de bir ideal olarak yorumlamak daha uygun olabilir.

Devletsiz halkaların tarihsel süreçte mimarsız mimarlıklar üretmesi anarşizm ortamında da bu şekilde gerçekleşmesi gerektiği anlamını doğurmamalıdır. Anarşistler bilgisel bir otorite olduğu sürece otoriteye karşı değildirler; karşı oldukları durum hiyerarşidir. Mimarlığın toplumsal olanının yanında mimarın da bir mekânsal danışman olarak varlığı anarşist ideolojiye ters düşmeyecek bir olasılıktır. Bu bağlamda anarşist bir mimariye ulaşabilmek adına, mimarlara dayatılan ideolojik önder rolünün anarşistlerin önerdiği duvarsız ve özgür eğitimle değiştirilmesi gerekmektedir. Hükmün olmadığı bu gibi özgür bir ortamda yetişen mimarın işlerinin de daha nitelikli yönde gelişeceği pekâlâ öne sürülebilir.

Niteliğin yanında anarşist mimarının nasıl biçimleneceğine dair yaklaşımlar da çıkarsanabilir. Anarşist bir şehir, kapitalist şehrin aksine 'büyü ya da yok ol' ilkesi yerine 'küçük güzeldir' ilkesini benimseyen, izole olmayıp insanların sorunlarını yüz yüze görüşmeye iten mekânları barındıran ve tanımlı ilişkileri dayatarak hiyerarşi oluşumuna elverişli ortamlar sağlayan kurumların topluma yayılarak kurumsuzlaştırıldıkları bir biçimleniştir.

Anlatılanlar bağlamında anarşist ortamda mimarının kapitalist biçimlenişe benzemeyeceği açıkça gözlemlenebilmektedir. Ancak anarşistlerin belirleyici olmamak adına şeyleri somutlaştırmaktan kaçınıyor oluşları biçimlenişin kristalize bir halde neye benzeyeceğinin belirlenmesini de olanaksız kılar. Biçimlenişin klasik anarşistlerin öngördüğü gibi kırsal bir yaşama benzeme zorunluluğu da aslında bulunmamaktadır. Son sözü anarşist söylemle bağdaştırmak gerekirse somut biçimlenişler, özgür gelişime ve organik toplumun olurlarına bırakılmıştır.

Kaynaklar

- Akcan, E. (2005). *Ambiguities of Transparency and Privacy in Seyfi Arkan's Houses For The New Turkish Republic*. METU JFA(22: 2), 25- 49.
- Andler, P. (Yöneten). (1996). *Hitler's Henchmen: Speer, the Architect* [Belgesel Filmi].
- Attlee, J. (2007). *Towards Anarchitecture: Gordon Matta-Clark and Le Corbusier*. Tate Papers(7). <http://www.tate.org.uk/research/publications/tate-papers/07/towards-anarchitecture-gordon-matta-clark-and-le-corbusier> (Ocak 2018)
- Barclay, H. (2017). **Efendisiz Halklar Bir Anarşi Antropolojisi**. (Z. Biliz, Çev.) İstanbul: Sümer Yayıncılık. (Orjinal Yayının Basım Tarihi 1990).
- Barnstone, D. A. (2005). **The Transparent State : Architecture and Politics in Postwar Germany**. E-Library: Taylor & Francis.
- Bilir, B., & Usta, P. (2012). **Gordon Matta-Clark**. İstanbul: Lemis Yayın.
- Bleeckere, S. d. (2007). *Style and Architecture in a Democratic Perspective*. ARCC Journal, 4(1), 13-20.
- Bokov, A. (2017). *Soviet Worker Clubs: Lessons From The Social Condensers*. The Journal of Architecture, 22(3), 403-436.
- Bookchin, M. (2017). **Kentsiz Kentleşme- Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü**. (B. Özyalçın, Çev.) İstanbul: Sümer Yayıncılık. (Orjinal Yayının Basım Tarihi 1992).
- Burian, P. (2009, Nisan 10). *5 Questions on Theater's Role in Democracy*. Duke University Research: <https://research.duke.edu/5-questions-theater%E2%80%99s-role-democracy> (Ekim 2017)
- Castillo, G., Çelik, Z., Favro, D., & Ingersoll, R. (2007). Gorki Sokağı ve Stalin Döneminde Tasarım. **Şehirler ve Sokaklar** (s. 113-132). içinde İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ching, F. D., Jarzombek, M., & Prakash, V. (2017). **A Global History of Architecture**. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., Hoboken.
- Clark, B. (2003, Mart). *Ebenezer Howard and The Marriage of Town and Country: An Introduction to Howard's "Garden Cities of To-Morrow"*. Organization & Environment, 16(1), 87-97.
- Çalışlar, H. C. (1999). *Mimaride Güç ve İktidarın Kullanımı*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Doucet, I. (2017). *Learning in the 'Real' World: Encounters With Radical Architectures (1960s–1970s)*. Journal of Educational Administration and History, 49(1), 7-21.
- Ertuş, H. (2011). *The Situationist International on The 1960's Radical Architecture: An Overview*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Faşizm(t.y.). (2018, Ağustos). Güncel Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu: <http://www.tdk.gov.tr/>
- Gierszon, M. (2014). *Architect-Activist. The Socio-Political Attitude Based on The Works of Walter Segal*. Journal of Architecture and Urbanism, 38(1), 54-62.
- Goldman, E. (2013). **Anarşizm Neyi Savunur**. (D. Kömürcü, Çev.) İstanbul: Agora Kitaplığı. (Orjinal Yayının Basım Tarihi 1910).
- Görgülü, T., & Uluengin, Ö. (2014). *Mimarlıkta Bir Karşı Duruş Tavrı Olarak 'Anarchitecture'*. Megaron, 9(4), 338-348.
- Gür, Ş. Ö. (Şubat 2006). *Saydamlık ve Rafael Viñoly*.Yapı(291), 42-47.

- Gür, Ş. Ö., & Durmuş, S. (2017, Nisan). *Tarih Yazımına Bir Kayıt Düşmek*. Yapı(425), 74-80.
- Gürel, Y., & Yücel, A. (2007, Eylül). *Bir erken Cumhuriyet Modernist Mimarı: Seyfi Arkan*. İtülergisi/a, 6(2), 47-55.
- Habraken, N. J. (1972). **Supports : An Alternative to Mass Housing**. New York: Praeger Publishers.
- Hacılibeyoğlu, F. (2014, Eylül- Ekim). *Mimari Tasarım Sürecinde Katılım Sorunu ve Yaklaşımlar*. Mimarlık(379).
- Hatherley, O. (2015). **Landscape of Communism** (1 b.). İngiltere: Allen Lane.
- Heagney, B. (2008). **Anarchitecture: Writings on Architecture From an Anarchist Perspective**. E- Kitap: Lulu.
- Heynen, H. (1996). *New Babylon: The Antinomies of Utopia*. Assemblage(29), 24-39.
- Heywood, A. (2016). **Siyaset**(17. b.). (H. Y. Başdemir, Çev.) Ankara: Adres Yayınları. (Orjinal Yayının Basım Tarihi 1997).
- Hopkins, O. (2014). **Architectural Styles: A Visual Guide**. London: Laurance King Publishing.
- Jular, N. A. (2015). *Sovyet Dönemi Konutlarında Mekansal Dönüşüm Süreci: Moskova Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Atılım Üniversitesi.
- Keskin, U. (2012). **Yönetim Felsefesi**. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Kışlalı, A. T. (2010). **Siyasal Sistemler: Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**(8 b.). İstanbul: İmge Kitapevi.
- Konstantin Melnikov's Rusakov Club (b.t.). [Belgesel Filmi]. <http://vma.muara.ru/en/projects/klub-im-rusakova-konstantina-melnikova> (Eylül 2017)
- Kropotkin, P. (2014). **Tarlalar Fabrikalar ve Atölyeler Yarın**. (C. Ward, Dü., & S. Sevinç, Çev.) İstanbul: Kaos Yayınları. (Orjinal Yayının Basım Tarihi 1985).
- Kropotkin, P. (2016). **Karşılıklı Yardımlaşma**. (S. Altıparmak, Çev.) İstanbul: Öteki Yayınevi. (Orjinal Yayının Basım Tarihi 1902).
- LaCombe, P. (2009). *The Revolution That Was Not*. Yayınlanmamış Makale. http://smallstreets.org/phillacombe/files/PhilLaCombe_SocialDemocraticArch.pdf (Ekim 2017)
- Mand, H. (2013). *Asia: Identity, Architecture and Modernity*. The Journal of Architecture, 18:1, 69-78.
- March, A. (2004). *Democratic Dilemmas Planning and Ebenezer Howard's Garden City*. Planning Perspectives, 19(4), 409-433.
- Marshall, P. (2003). **Anarşizmin Tarihi İmkansız İstemek**. (Y. Alogan, Çev.) İstanbul: İmge Kitabevi. (Orjinal Yayının Basım Tarihi 1992).
- McDonough, T. (2008). *Metastructure: Experimental Utopia and Traumatic Memory in Constant's New Babylon*. Grey Room(33), 84-95.
- Molloy, J. C. (2013, Mayıs 31). *Lebbeus Woods, 1940 - 2012*. Archdaily: <https://www.archdaily.com/349556/lebbeus-woods-1940-2012> (Şubat 2018)
- Morby, A. (2015, Kasım 27). *Fendi moves headquarters into iconic Mussolini-commissioned building*. Dezeen: <https://www.dezeen.com/2015/10/27/fendi-headquarters-palazzo-della-civiltà-italiana-rome-italy-mussolini-building/> (Ağustos 2018)
- Morris, W. (2011). **Hiçbir Yerden Haberler**. (M. Alakuş, Çev.) İstanbul: Say Yayınları. (Orjinal Yayının Basım Tarihi 1890).

- Nelson, A. C. (1995). *The Planning of Exurban America: Lessons From Frank Lloyd Wright's Broadacre City*. Journal of Architectural and Planning Research, 12(4), 337-356.
- Ockman, J. (Fall 2011). *What Is Democratic Architecture*. Dissent, 65-72.
- Ojalvo, R. (2012, Mart). *Modernitenin İki Yüzü Arasında Mimarlık: "Mesken Tutmak"tan Göçebelige*. Skopdergi(2). <http://www.e-skop.com/skopdergi/modernitenin-iki-yuzu-arasinda-mimarlik-mesken-tutmaktan-gocebelige/584> (Ocak 2018)
- Ouroussoff, N. (2008, Ağustos 24). *An Architect Unshackled by Limits of the Real World*. The New York Times : <http://www.nytimes.com/2008/08/25/arts/design/25wood.html> (Şubat 2018)
- Roth, L. M. (2015). **Mimarlığın Öyküsü**. (E. Akça, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Rudofsky, B. (1964). **Architecture Without Architects**. New York: Museum of Modern Art.
- Sağsöz, A., Sarı, R. M., Şen, D. E., & Al, S. (2014, Sonbahar). *1938-1960 Yılları Arası Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı*. Turkish Studies, 9/10, 941-955.
- Schrijver, L. (2011). *Utopia and/or Spectacle? Rethinking Urban Interventions Through the Legacy of Modernism and the Situationist City*. Architectural Theory Review, 16(3), 245-258.
- Sennett, R. (1998). **The Spaces of Democracy**. 1998 Raoul Wallenberg Lecture. Michigan: The University of Michigan College of Architecture + Urban Planning.
- Tanyeli, U. (2017). **Yıkarak Yapmak Anarşist Bir Mimarlık Kuramı İçin Altlık** (1. b.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Uechi, N. T. (2013). **Evolving Transcendentalism in Literature and Architecture: Frank Furness, Louis Sullivan, and Frank Lloyd Wright**. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Wainwright, E. (2011). *Transparency and Obfuscation: Politics and Architecture in the work of Foster + Partners*. Doktora Tezi, Cardiff: Cardiff University.
- Ward, C. (2000). **Eylemde Anarşi**. İstanbul: Kaos Yayınları. (Orjinal Yayının Basım Tarihi 1973).
- Woodcock, G. (2014). **Anarşizm Bir Düşünce ve Hareketin Tarihi**. (A. Türker, Çev.) İstanbul: Kaos Yayınları. (Orjinal Yayının Basım Tarihi 1962).
- Yarımbaş, D. (2017). *Kentin Yürüyerek Deneyimlenmesi: İletişim Elemanları*. Mimarlık(393).

URL Kaynakları

- URL- 1: <http://shop.surfacemag.com/articles/2015/8/21/fendi> (19.07.2018)
- URL- 2: <https://tr.pinterest.com/pin/323133342001712934/> (19.07.2018)
- URL- 3: <http://socks-studio.com/2016/12/04/the-narkomfin-building-in-moscow-1928-29-a-built-experiment-on-everyday-life/> (19.07.2018)
- URL- 4: <https://tr.pinterest.com/pin/505318020660682298/> (25.07.2018)
- URL- 5: <https://nemihail.livejournal.com/547885.html> (25.07.2018)
- URL- 6: <https://www.theguardian.com/cities/2015/jun/12/moscows-suburbs-may-look-monolithic-but-the-stories-they-tell-are-not> (25.07.2018)
- URL- 7: <http://www.archdaily.com/155470/ad-classics-rusakov-workers-clubkonstantin-melnikov> (25.07.2018)
- URL- 8: <http://vacelebrates.org/thomas-jeffersons-academical-village-university-of-virginia/> (25.07.2018)

- URL- 9: <https://interactive.wttw.com/loop/buildings/auditorium-building-and-theatre> (25.07.2018)
- URL- 10: <https://www.britannica.com/topic/Taliesin-and-Taliesin-West> (25.07.2018)
- URL- 11: <https://www.theguardian.com/cities/2015/apr/27/vienna-karl-marx-hof-architecture-politics-ideology-history-cities-50-buildings> (25.07.2018)
- URL- 12: https://sv.wikipedia.org/wiki/Folkets_hus,_Stockholm (25.07.2018)
- URL- 13: <https://www.archdaily.com/775601/ad-classics-new-german-parliament-reichstag-foster-plus-partners> (25.07.2018)
- URL- 14: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Atatrk_Boulevard,_Exhibition_House_\(Sergi_Evi\),_1934_\(16826593236\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Atatrk_Boulevard,_Exhibition_House_(Sergi_Evi),_1934_(16826593236).jpg) (10.08.2018)
- URL- 15: http://www.greatbuildings.com/buildings/Palace_of_Assembly.html
- URL- 16: <http://edebiyat.istanbul.edu.tr/felsefe/?p=6569> (10.08.2018)
- URL- 17: <https://www.expedia.co.in/Delhi-Hotels-The-Ashok.h75752.Hotel-Information> (10.08.2018)
- URL- 18: <https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/brosurler/Florya-2014.pdf> (15.08.2018)
- URL- 19: https://en.wikipedia.org/wiki/1964_Brazilian_coup_d'état (15.08.2018)
- URL- 20: <http://localdialogue.com/walters-way-to-solve-the-housing-crisis/> (15.08.2018)
- URL- 21: https://www.designingbuildings.co.uk/wiki/Walters_Way_and_Segal_Close (15.08.2018)
- URL- 22: <https://scodpub.wordpress.com/2011/03/01/garden-cities-by-ebenezer-howard/> (19.08.2018)
- URL- 23: <https://tr.pinterest.com/pin/487796203373255511/> (19.08.2018)
- URL- 24: <https://arkinetblog.wordpress.com/2010/02/15/revisiting-utopias-broadacre-city-by-frank-lloyd-wright/> (20.08.2018)
- URL- 25: <https://ratherdancethantalk.wordpress.com/2011/02/03/169/>
- URL- 26: <http://constant-new-babylon.tumblr.com/> (20.08.2018)
- URL- 27: <http://www.nytimes.com/2007/03/03/arts/design/03matt.html> (20.08.2018)
- URL- 28: <http://www.nytimes.com/2008/08/25/arts/design/25wood.html> (20.08.2018)